

درنگی در کتاب شواهد ضیائیه

ناصر محمدی

چکیده

در این مقاله به معرفی یکی از علمای بزرگ قرن ۱۳ ق در یزد، به نام شیخ محمد باقر بفرویی یزدی و یکی از آثار ناشناخته او در زمینه ادبیات عرب به نام شواهد ضیائیه پرداخته می‌شود. در کتاب مذکور ۳۴۷ بیت از شواهد شعری کتاب البهجة المرضیة معروف به سیوطی، به جهت درک و فهم بهتر مبتدیان، به طور کامل شرح و تبیین شده است. مؤلف پس از ذکر شعر مورد استشهاد، در چهار مبحث به ترتیب: معنای لغات دشوار، ترکیب نحوی، معنای شعر و شاهد آن را به تفصیل تشریح می‌کند. در مجموع ۷ نسخه خطی از این کتاب شناسایی شد که از ویژگیهای هر نسخه بحث خواهد شد. معرفی روستای بفرویی و شیخ محمد باقر بفرویی و آثار قلمی او و از جمله نگاهی دقیقتر به کتاب شواهد ضیائیه، از اهداف این مقاله است. واژگان کلیدی: شیخ محمد باقر بفرویی، شواهد ضیائیه، سیوطی، اشعار، ترکیب نحوی، شاهد، نسخ خطی.

مقدمه

نسخه‌های خطی، آثار به جا مانده از دانشمندان گذشته این مرز و بومند که تا زمانهای نه چندان دور، تنها راه انتقال معارف و موارث علمی آنها به ما بوده است. از آنجا که بسیاری از آنها هنوز به زیور طبع آراسته نشده‌اند، معرفی این آثار و مؤلفان آنها می‌تواند تا حدی نقیصه مذکور را جبران کند.

گذشته از این، از بررسی بسیاری از این نسخه‌های خطی که توسط مؤلفان یا کاتبان صاحب فضل به رشته تحریر در آمده است، برخی زوایای تاریک از تاریخ ادب و فرهنگ این کشور به روشنی می‌گراید. در اقصی نقاط این سرزمین بزرگان و عالمان گمنامی می‌زیسته‌اند که در زمان خود جز در محدوده منطقه‌ای که در آن می‌زیسته‌اند، ناشناخته مانده‌اند. و اکنون ما با جستجو در آثارشان، می‌توانیم به وسعت علم و دانش آنها و ذخایر گرانبهایی که برای ما به جا گذاشته‌اند پی ببریم.

یکی از اینها دانشمند فاضلی از خطه یزد است، به نام شیخ محمدباقر بفرویی که دارای آثار مکتوب چندی است.

این مقاله در حد بضاعت در صدد معرفی او و یکی از آثار ارزشمندش در زمینه ادبیات عرب است. از آنجا که شیخ محمد باقر اهل بفرویه یزد است، مقاله را در چند بخش به این ترتیب تنظیم کرده‌ام:

بخش اول درباره بفرویه است؛ بخش دوم درباره زندگی و آثار شیخ بفرویه است؛ بخش سوم به معرفی کتاب شواهد ضیائیه او اختصاص دارد؛ بخش چهارم به معرفی نسخ خطی موجود این کتاب و از جمله نسخه‌ای که نگارنده جدیداً آن را در یزد یافته است، پرداخته می‌شود.

امید است که این تلاش سهمی هرچند کوچک، در معرفی بزرگان گمنام علم و ادب این سرزمین و آثار علمی آنها ایفا کند.

بفرویه

بفرویه از روستاهای شهرستان میبد در استان یزد می‌باشد. قدیمی‌ترین اطلاع از بفرویه شرحی است که صاحب تاریخ جدید یزد در ذیل عنوان ذکر عمارت قریه بفرویه آورده است: «ظاهراً در گذشته‌های دور بفرویه که قریه‌ای معتبر بوده است، به وسیله سیل ویران می‌شود و رعایای آن متفرق می‌گردند، تا اینکه توسط خواجه معین الدین علی میبدی تجدید بنا می‌شود. پس از آن، وی رعایای متفرق را جمع کرده و آن محل را بر اساس نام خود معین آباد می‌نامد»^۱، «محمد مفید مستوفی هم در جامع مفیدی دو بار به وضوح تمام همین را ذکر و تاریخ ۸۵۹ ق را سال تجدید آبادانی بفرویه قید کرده است.

۱. تاریخ جدید یزد: ص ۲۷۶ (نقل قول با دخل و تصرف).

و عباراتی دارد که از آن برمی آید که نام بفروئیه را در عصر صفوی مجدداً بر محل معین آباد استعمال کرده‌اند»^۱.

آثار قدیمی که اکنون در بفروئیه دیده می‌شود عبارتند از:

۱. مسجد جامع بفروئیه که بر روی درب آن دو تسمه آهنی با عباراتی دیده می‌شود و بالای دیوار کتیبه‌ای با کاشی به تاریخ ۸۶۶ ق است.^۲

۲. پیر بفروئیه: زیارتگاهی است تقریباً مخروبه که در بهمن ۱۳۴۵، مقدمات تعمیر آن را فراهم کرده بودند. این زیارتگاه در ۲ کیلومتری مرکز بفروئیه و در میان کشتزارها قرار دارد و مجموعه‌ای از پنج اتاق است و گنبد کوچکی دارد.

۳. از محلات معروف بفروئیه، محله قلعه و محل سر پل است که به ترتیب ۵۰۰ و ۲۰۰ سال قدمت دارند.^۳

از علمای معروف بفروئیه که در کتب تاریخ و تراجم نامی از آنها رفته است، می‌توان به این اسامی اشاره کرد: شیخ محمد باقر بفرویی - صاحب شواهد ضیائیه که مقاله حاضر به موضوع آن اختصاص یافته است -، ملا محمد حسین بفرویی، ادایی بفرویی، شیخ جواد بفرویی، سید ذاکر بفرویی و علامه بفرویی.

شیخ محمد باقر بفرویی

نام دقیق او شیخ محمد باقر بن محمد حسین بفرویی است که از علمای بنام یزد، در قرن ۱۳ ق بوده است: «او در علوم مختلف همچون: فقه، حدیث، منطق و به ویژه در ادبیات عرب، صرف، نحو و لغت، تبحر فراوان داشته است»^۴.

از تاریخ زندگی او اطلاع دقیقی در دست نیست، تنها صاحب کتاب دائرة المعارف الشیعة العامة^۵ و نیز احمد منزوی در فهرست نسخه‌های خطی فارسی^۶ تاریخ وفات وی را به سال ۱۲۵۱ ذکر کرده‌اند. در کتب رجال و فهرست، از او و تألیفاتش نام برده شده است.

۱. طرح هادی روستای بفروئیه: ص ۲۹.

۲. بلوک میبد: ص ۱۹.

۳. طرح هادی روستای بفروئیه: ص ۲۹-۳۰.

۴. هفته نامه ندای یزد، سال نهم، شماره ۳۵۴.

۵. دائرة المعارف الشیعة العامة: ج ۱۶.

۶. فهرست نسخه‌های خطی فارسی: ۲۰۶۸/۳.

از آثار او می‌توان کتب زیر را نام برد:

۱. کتاب قصوی: که شرح مزجی متوسطی بر رساله کبری سید میر شریف گرگانی در منطق است، به اضافه مطالب مفیدی که به کار مبتدیان می‌آید. این شرح به سال ۱۲۵۲ ق نوشته شده است. این نسخه که دستنویس مؤلف است، به شماره ۷۱۳۹ در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی وجود دارد.^۱

۲. شرح الفیه ابن مالک: در علم نحو که به زبان فارسی است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه سید مهدی صدر در کاظمین موجود است.

۳. رساله اجماعیه: که در سال ۱۲۵۱ ق به رشته تحریر در آمده است. این کتاب در ۲۸۰۰ بیت با یک مقدمه و ۶ باب و یک خاتمه است. صاحب الذریعه می‌نویسد: «نسخه‌ای از آن در نزد سید محمد موسوی جزایری در شهر نجف اشرف موجود است»^۲.

۴. رساله استصحایه: که آن را قبل از رساله اجماعیه و به همان ترتیب نوشته است.^۳

۵. رساله‌ای کوتاه در نکاح: که نسخه‌ای از آن به خط محمد مهدی بن حسین ابراهیم بیدایی به شماره ۲۷۸۴/۳، در کتابخانه وزیری یزد موجود است. تاریخ کتابت این نسخه ۱۲۹۷ و در مجموع ۹ صفحه می‌باشد.^۴

۶. شواهد ضیائیه: که به تفصیل از آن سخن خواهیم گفت.

در اینجا ذکر این نکته لازم است که نباید شیخ محمد باقر بن محمد حسین بفرویی یزدی را، با ملا محمد باقر بن محمد حسین یزدی که عالم ریاضی عصر صفوی و از مشایخ و استادان شیخ بهایی است و صاحب آثاری چون: شرح خلاصه الحساب، مطالع الانوار، عیون الحساب، حاشیه بر شرح اکر و مساحت کره و فتوحات غیبیه است اشتباه گرفت که تنها تشابه اسمی دارند و الا شیخ ما اهل بفرویی و ملا محمد باقر اهل یزد است.

شواهد ضیائیه

این کتاب به زبان فارسی و در زمینه ادبیات عرب است. مؤلف در این اثر شواهد منظوم

۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی: ۲۸۵/۱۸.

۲. الذریعه: ۶۵/۱۱.

۳. همان.

۴. فهرست نسخ خطی کتابخانه وزیری یزد: ۱۴۲۶/۴.

و اشعار کتاب البهجة المرضية فی شرح الالفية، معروف به سیوطی، تألیف جلال الدین عبدالرحمان بن ابی بکر سیوطی را شرح کرده است. تاریخ تألیف کتاب شواهد ضیائیه بر اساس آنچه که مؤلف خود در مقدمه کتاب آورده است، در سال سی و دو بعد از گذشتن از هزار و دویست از هجرت مقدسه نبویه [۱۲۳۲] بوده است.

سید جواد مدرسی یزدی در کتاب النجوم المسرّد از این کتاب یاد کرده، ولی آن را به اشتباه به شخص دیگری به نام محمد حسین بن محمد حسن بفرویی یزدی نسبت می‌دهد.^۱ همین اشتباه را صاحب کتاب گنجینه دانشمندان نیز مرتکب شده است.^۲ در اعیان الشیعه نیز، نام مؤلف به غلط «بصرویی یزدی» قید شده که همان بفرویی یزدی است.^۳

شیخ محمد باقر بفرویی، انگیزه تألیف کتاب شواهد را حل معضلات شواهد و اشعار سیوطی و آسان کردن فهم نکات و شواهد سیوطی بر مبتدیان اعلام می‌کند و می‌گوید: «بنده فقیر حقیر عاصی، محتاج به رحمت پروردگار غنی، محمد باقر بن محمد حسین بفرویی یزدی که در سال سی و دو بعد از گذشتن هزار و دویست از هجرت مقدسه نبویه، به مباحثه شرح الفیه که مسما به بهجة المرضية، از مصنّفات ملا جلال مشهور به سیوطی - حشره الله مع من کان یحبّه - مشغول بود، دید که محتوی است بر اشعار چندی که مبتدی به آسانی درک معانی و شواهد آن را نمی‌تواند کرد. و شواهد فارسی که نوشته شده بود، به جهت اغتشاش در آن چندان نفعی نداشته؛ لهذا این قلیل البضاعة باکثرت اشتغال و اختلال احوال، بر خود لازم کرد که به هر قدر میسر شود، در توضیح و تبیین آن اشعار برآید.»

در باره روش کار خود در این کتاب می‌گوید: «به این ترتیب که اول لغات مشکله آن را در کتب لغت، مانند: کنز، منتخب، مهذب و غیر آنها رجوع کرده، بیان کند. و بعد تراکیب آن را به کمک شواهد سید محمد و شواهد فواید که مشهور به عینی است و غیر آن رجوع کرده، به اختصار بیان کند، تا درک آن بر مبتدی آسان شود.»

۱. النجوم المسرّد: ص ۴۸. نام دقیق این کتاب النجوم المسرّد فی الصرح المسرّد است که در شرح حال علمای بزرگ یزد است و اکنون به صورت نسخه خطی، در کتابخانه وزیری یزد موجود است.

۲. گنجینه دانشمندان: ۴۲۸/۷.

۳. اعیان الشیعه: ۱۰۷/۴.

بر این اساس شیوه کار او در مورد ۳۴۷ بیت، از اشعار و شواهد کتاب سیوطی را که در این کتاب به تفصیل تجزیه و تحلیل کرده است، به ترتیب فصول و عناوین ذیل است:

۱. ابتدا ذکر شعر مورد استشهاد در کتاب سیوطی، تحت عنوان «شعر».
 ۲. بیان معنای لغات مشکل شعر، تحت عنوان «اللغة».
 ۳. بیان ترکیب نحوی شعر، تحت عنوان «الترکیب».
 ۴. بیان معنای شعر، تحت عنوان «المعنی».
 ۵. بیان شاهد و نکته مورد استشهاد در شعر مورد نظر، تحت عنوان «الشاهد».
- البته به مناسبت مباحث و فصول دیگری را هم تحت عنوان: الاصل، تتمیم، تنبیه و تبصره، در میان فصول فوق می‌گشاید که هر کدام به روشنی بیشتر بحث و نکات ناگفته آن کمک می‌کند.
- اشخاص، منابع و مآخذ او در این کتاب که تقریباً رعایت کامل امانتداری را کرده، عبارتند از:
۱. کتب لغت همچون: کنز، منتخب و مهذب.
 ۲. شواهد، سید محمد که گاهی به اختصار، تنها به عبارت «سید می‌گوید» اکتفا می‌کند. نام کامل این کتاب «شرح شواهد البهجة المرضیة» و متعلق به فاضل ادیب سید محمد می‌باشد که نام یکی دیگر از آثار او شواهد یزدیه است که آن هم در همین باره است.
 ۳. شواهد فواید، معروف به عینی که در نقل قول از آن گاهی به «صاحب فواید می‌گوید» یا «ظاهر کلام عینی چنین است» تعبیر می‌کند.
- مؤلف در این اثر از دو منبع فوق استفاده بیشتری برده است، همانطور که در مقدمه کتاب عباراتی از آن نقل شد، به ویژه نام این دو اثر را برده است.
۴. شواهد زکریا که تنها در یک مورد، به این منبع استناد شده است.
 ۵. شواهد کبیر، محمد جعفر قائنی که در ۲ یا ۳ مورد، به آن استناد شده است.
 ۶. شرح قطر، که احتمالاً همان «شرح شواهد قطرانندی» از محمد جعفر بن محمد کاظم قائنی است.
 ۷. صاحب فرائد، این کتاب فارسی و مؤلف آن مولانا نظام الدین بن مولا احمد اردبیلی

است. و آن ترجمه شرح شواهد العینی است که آن را الفرائد نامیده است.^۱

۸. ابن هشام که بدون ذکر نامی از آثار او، تنها به رأی و نظر او استناد شده است.

۹. در برخی از موارد هم صرفاً می‌گوید: «بعضی گفته‌اند»، بدون اینکه نام آن بعض یا

اثر مورد نظر را بیان کند.

در پایان کتاب، مؤلف چنین می‌گوید: «و این آخر [ین] شعری است که در شواهد وارد کرده و آن را به خیر و خوبی ختم کردم، بحمدلله تعالی. و امیدوارم از برادران دینی که هرگاه غلطی یا سهوی یا نسیانی در آن یابند، عفو نماید که انسان جایز الخطاست. و در حاشیه آن به کلک رقم صحیح تنبیه نمایند که ناظرین در آن متنبه شوند، فَقَدْ تَمَّ الْكِتَابُ بِعَوْنِ اللَّهِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ».

در مجموع ۷ نسخه خطی از این کتاب شناسایی شد: دو نسخه از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی، دو نسخه در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، یک نسخه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، یک نسخه در کتابخانه ملک و یک نسخه که نگارنده آن را یافته است، در مسجد قلعه روستای ندوشن قرار دارد. در بخش بعدی مقاله، مشخصات تفصیلی این ۷ نسخه و ویژگیهای آنها بیان می‌شود.

نسخ خطی مسجد قلعه ندوشن

این نسخه در دهستان ندوشن از توابع شهرستان صدوق استان یزد قرار دارد، ندوشن که با بفر وئیه زادگاه شیخ محمد باقر بفر وئی فاصله چندانی هم ندارد، موطن نسخه‌های خطی قرآنی و غیر قرآنی بسیاری است که نسخه مورد نظر ما در مسجد قلعه یا مسجد محله سالاران روستای ندوشن قرار دارد.

در این مسجد در مجموع ۴۸ نسخه خطی وجود دارد که ۳۹ نسخه آن قرآنی و ۹ نسخه خطی آن غیر قرآنی و در زمینه‌های تفسیر، فقه، اصول و ادبیات عرب می‌باشد. نسخه خطی کم نظیر شواهد ضیائیه، تألیف شیخ محمد باقر بفر وئی در میان این نسخه‌هاست و احتمال می‌رود به خط مؤلف باشد.

این نسخه در قطع رقعی در ابعاد $17/5 \times 11/5$ سانتیمتر می‌باشد، اندازه سطور آن ۷ سانتیمتر، تعداد سطور در هر صفحه ۱۹، تعداد صفحات نسخه مورد نظر ۱۷۶ صفحه

می‌باشد، به خط نسخ تحریری و غیر مشکول است، کاغذ آن اصفهانی حنایی و دارای جلد با تیماج مشککی است. این نسخه کامل است و افتادگی ندارد و کلیه علائم و نشانه‌ها و عناوین مباحث آن شنگرف می‌باشد.

نسخه خطی کتابخانه آستانه قدس رضوی (۱)

شماره این نسخه ۳۹۶۳ و تاریخ تحریر و کتابت آن به سال ۱۲۴۸ می‌باشد، اما نام کاتب آن مشخص نیست، به خط نسخ و در صفحات ۲۰ سطری است و جمعاً دارای ۱۰۱ ورق یا ۲۰۲ صفحه می‌باشد، ابعاد نسخه ۱۵×۲۱ سانتیمتر و عناوین و فصول آن به شنگرف است، تاریخ وقف آن تیرماه ۱۳۱۰ می‌باشد و نام واقف آن حاج عماد است.

در برگ ۹۷ این نسخه حاشیه‌ای به زبان عربی است، در تفاوت میان: نکره و اسم جنس، مرکب و مؤلف، ابداع و اختراع و احداث، جنس و علم جنس، جنس و اسم جنس، خبر و انشاء، مثال و نظیر، ضدین و نقیضین، صفت و نعت، علم و معرفه، و وجه تسمیه جار و مجرور به ظرف.

و از ورق ۹۸ تا ۱۰۱ رساله کوتاهی به زبان فارسی و به نظم، در موضوع صرف است که شروع آن با تقسیم کلمات عرب بر ۳ نوع تا مباحث اعلال همزه است. در پایان این رساله آمده است: تمّ هذه الرسالة الوجيزة بالخير والعافية، سنة ۱۲۵۵.

نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی (۲)

تاریخ کتابت این نسخه صفر ۱۲۴۵ ق و به خط نسخ است، اما کاتب آن نامعلوم است. و در صفحات ۲۰ سطری با ۷۴ ورق یا ۱۴۸ صفحه است. ابعاد این نسخه ۲۱×۱۶ سانتیمتر و عناوین آن به شنگرف، با جلد تیماج یک لا و کاغذ آبی است. در اسفند ۱۳۷۴ ش وقف شده، و نام واقف آن سید عبدالباقی آیت الله شیرازی است. این نسخه دارای دو ضمیمه است؛ یکی نسخه‌ای از کتاب کافیه در شرح جامی و دیگری کتاب الهدایه به خط سید محمد بن محمد باقر موسوی، به تاریخ ۱۲۴۴ ق.

این نسخه دارای فهرست مطالب است و به شماره ۲۲۸۵۴، در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

نسخه خطی کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله (۱)

این نسخه به شماره ۷۳۷۹، به خط نستعلیق توسط محمد حسین بن حاجی علی قاری شهر بابکی، در جمادی الاول سال ۱۲۶۵ ق نگاشته شده است. دارای ۴۸ برگ و جلد گالینگور است و در تملک شخصی به نام حسین بن علی اکبر شهر بابکی بوده است.

نسخه خطی کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله (۲)

نسخه شماره ۸۷۳۵، در چهاردهم ربیع الاول ۱۲۶۴ کتابت آن به اتمام رسیده، ولی نام کاتب آن مشخص نیست. به خط نسخ و دارای ۱۶۷ برگ و جلد تیماج مشکی بدون مقواست.

نسخه خطی کتابخانه ملک تهران

این نسخه به شماره ۲۰۸۹، به خط نسخ توسط ابوطالب موسوی، در سده ۱۳ ق کتابت شده است و دارای جلد میشن قهوه‌ای است.

نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (دانشکده الهیات)

این نسخه نیز به شماره ۱۶۰ د، به خط نستعلیق شیخ یوسف آقا محمد نبی است و اتمام کتابت آن در دوم ذی الحجه ۱۲۸۱ بوده است. عناوین و نشانه‌ها به سنگرف است، ضمن آنکه در برگ ۱ و ۲ دارای حواشی به خط شیخ عبدالحسین است. نسخه مذکور در ۱۲۸ برگ، با کاغذ فرنگی و جلد تیماج مشکی است.

جدول نسخه‌های خطی به ترتیب تاریخ کتابت

ردیف	تاریخ کتابت	نام کاتب	محل نگهداری	شماره نسخه
۱	۱۲۳۵	نامعلوم	کتابخانه آستان قدس رضوی	۲۲۸۵۴
۲	۱۲۳۸	=	=	۳۹۶۳
۳	۱۲۶۴	=	کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی <small>رحمته الله</small>	۸۷۳۵
۴	۱۲۶۵	محمد حسین بن حاجی علی قاری شهر بابکی	=	۷۳۷۹
۵	۱۲۸۱	شیخ یوسف آقا محمد نبی	کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	۱۶۰ د
۶	سده ۱۳	ابوطالب موسوی	کتابخانه ملک	۲۰۸۹
۷	نامعلوم	نامعلوم	مسجد قلعه ندوشن	-

فهرست منابع و مآخذ

۱. بلوک مید، محمود حیدریه زاده، چاپ کاویان.
۲. تاریخ جدید یزد، احمد بن حسین بن علی کاتب، به کوشش ایرج افشار، انتشارات امیر کبیر.
۳. دائرة المعارف الشيعة العامة، علامه شیخ محمد حسین اعلمی حائری.
۴. الذریعة الی تصانیف الشيعة، شیخ آغا بزرگ تهرانی.
۵. طرح هادی روستای بفروئیه، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی یزد.
۶. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی.
۷. فهرست نسخ خطی کتابخانه وزیری یزد.
۸. فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله.
۹. فهرست نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی.
۱۰. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملک.
۱۱. فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
۱۲. گنجینه دانشمندان، حاج شیخ محمد شریف رازی، چاپخانه پیروز قم.
۱۳. النجوم المسرد فی الصرح الممرّد، سید جواد مدرّس یزدی.
۱۴. هفته‌نامه ندای یزد، مقاله شیخ محمد باقر بفرویی، غلامرضا نصراللهی، سال نهم، شماره ۳۵۴.